

Max Horkheimer — Theodor Adorno

DIJALEKTIKA PROSVJETITELJSTVA

»Logos«, Veselin Masleša, Sarajevo
1974

Odmah nam valja reći da se »Dijalektika prosvjetiteljstva« smatra reprezentativnom ne samo za dvojicu autora koji su je napisali nego i za čitav duhovni krug ztv. »Frankfurtske škole«. Kažemo to stoga što su misli iznesene u ovoj knjizi ne samo veoma često citirane i interpretirane, nego su pružile povoda za mnoga kasnija istraživanja (i preko te recepcije postale sastavnim dijelom aktualnih napora duhovne i filozofijske situacije npr. u tzv. sporu oko pozitivizma ili u sporu hermeneutike i dijalektike). Tako npr. mnogi problematski ekskursi filozofijske i sociologijske vrste Jürgena Habermasa i u nas često spominjanog, nedavno i prevedenog autora imaju za svoje neposredno ishodište misli formulirane u »Dijalektici prosvjetiteljstva«.

Značajnim knjigama legitimno pripada, tako reći kao nešto što je od njih neotuđivo, i krug njihova utjecaja. Netom iznesenim primjerom tek smo ovlaš dotaknuli ovo za interpretaciju nipošto nevažno pitanje. S tom se natuknicom moramo međutim zadovoljiti jer nam prostor ne dozvoljava da taj momenat razvijemo kako on zaslužuje (naime tako da taj krug djelovanja i utjecaja posluži kao *zrcalo* sadržajne relevancije). Usprkos tome valja nam istaknuti: Dijalektika prosvje-

titeljstva je u tom smislu teška knjiga što se za adekvatno razumijevanje njenih teza, osim specijalne informiranosti o pojedinim problemima (a također i znatne opće kulture) traži i poznavanje dotadanjeg razvojnog puta »kritičke teorije«, osobito radova tridesetih godina objavljenih u glasovitom »Časopisu za socijalna istraživanja« i poznavanje kasnije faze njihova mišljenja, koje, naročito u Horkheimera, pesimistički-rezignativno završava kao kapitulacija pred »upravljanim svijetom«. Dijalektika prosvjetiteljstva stoji na sredini tog razvojnog puta; ona nije posve napustila rezidue angažiranog revolucionarnog kriticitizma niti je definitivno odlučila o mogućnosti odnosno nemogućnosti bitnih momenata u strukturi mundarog deziderata što ga autori kadšto nazivaju »onim što je posve drugačije« (»Sehnsucht nach dem ganz Anderen«; Horkheimer); naime ono što je posve drugačije od postojećeg u njegovu ustrojstvu i u cjelini: »...negativnost, jednom u cjelini sagledana, sabire se do zrcalnog pisma svoje opreme« (Adorno). Naprotiv, s onu stranu vlastitim razvojnim putem opisane opreke polovâ optimizma i pesimizma teme dijalektike prosvjetiteljstva autori istražuju opseg i domašaj tjeskobnog momenta koji po uzoru na Hegela, na-

zivaju »patnjom i bolom negativnog u zbivanju«. Potiskivanje, ideologijska domestikacija i izvrtanje tog momenta u tvorevinama filozofijske, ideologijske i sl. produkcije autori smatraju aktom intelektualnog nepoštenja. Rafinirana literarna faktura Dijalektike prosvjetiteljstva (Prevodilac Nadežda Cačinović-Puhovski uložila je znatan trud da tu fakturu adekvatno reproducira u granicama fleksibilnosti našeg jezika) — koja se kreće u rasponu od akribije do provokacije — ne dozvoljava nam da u nekoliko teza rezimiramo njen sadržaj. Stoga ćemo sa svim oprezom pokušati približiti neke misli, koje nam se čine karakteristične, trudeći se pri tome da ih reproduciramo u njihovom vlastitom jeziku.

Jedno od osnovnih polazišta »kritičke teorije« nedvojbeno je koncentracija na konflikt između ideje i zbiljnosti, između teorije i prakse. Kao teorija ona ne želi izigravati teoriju na račun prakse, proglašavajući je iluzijom i utopijom, ali ni praksu na račun teorije, legitimirajući je kategorijama »nužnosti« i historijske ili situacijske »opravanosti«. Između skepticizma i teorijskog nihilizma s jedne strane, između pragmatizma i pozitivizma (dakle praktičkog nihilizma) s druge strane posao je filozofije da konstruira istinu iz fragmenata, napredujući na putu tzv. »konkretne negacije«. »Jamstvo izbavljenja«, kažu autori u »Dijalektici prosvjetiteljstva«, »jest u odbacivanju svake podmetnute vjere, spoznaja leži u denuncijaciji ludila. Nijekanje... nije apstraktno. Objašnjenja svijeta kao ništavila ili kao sveobuhvatnog jesu mitologije, a garantirane staze izbavljenja sublimirani magični postupci. Samozadovoljstvo u unaprijed danoj izvjesnosti i preobražavanje negativnosti u izbavljenje neistinski su oblici borbe protiv prevare... Pojmom određene negacije Hegel je istakao element koji prosvjetiteljstvo odvaja od pozitivistič-

kog raspadanja s kojim ga Hegel izjednačuje. No time što je izvjestan rezultat čitavog procesa negacije: totalnost u povijesti i sustavu konačno ipak pretvorio u apsolut, povredio je zabranu i sam pao u mitologiju«.

Za temu Dijalektike prosvjetiteljstva bitno je sad u našoj svezi to, da teorija — kao proces takvog nezaključenog i nedovršenog »konkretnog negiranja« — ima za svoj predmet povijest kao opetujuću povijest »užasa«; baš zato što je povijest bitnom svojom stranom povijest užasa, užasa koji je u naše vrijeme postao masovnim i totalnim, mišljenje i ne može biti drugo do negacija. U jednom članku koji je vremenski paralelan s ovom knjigom (Autoritärer Staat, 1942) jedan od autora, Max Horkheimer ovako je precizirao tu misao: »U povijesti je neopozivo samo ono loše; neozbiljne mogućnosti, propuštena sreća, ubojstva sa pravom procedurom i bez nje, ono što gospodstvo nanosi čovjeku. Drugo stoji vazda u opasnosti«. U ovakvoj decidiranoj postavci pitanja, u ovakvom odlučnom odbacivanju svake metafizičke i prikriveno metafizičke (naime: historijsko-determinističke) »garancije« odstranjenja negativnog i pomirenja suprotnosti vidljiva je razlika spram Hegela i spram posredne i neposredne Hegelove baštine.

Naša zadaća nije ovdje da interpretiramo nego da približimo tekst. Usprkos tome moramo učiniti malu iznimku. Poslušamo li još jednom pažljivo početak citiranog fragmenta koji glasi: »U povijesti je neopozivo samo ono loše« tada nam već sam izbor riječi otkriva da je ovdje pokraj Hegelove metafizičke baštine na djelu i Schopenhauerova metafizička baština. Da je ona zaista na djelu dokazuje pozniji Horkheimerovi radovi, koji to eksplicite ističu. Kada bismo htjeli dati jednu paušalnu karakteristiku ovog misaonog napora

onda bi se ona mogla izreći tako da je ovdje na djelu legura Schopenhauerove metafizike s Hegelovom dijalektikom; ono što na prvi pogled izgleda nemogućim. Ali, da je ta legura postala mogućom pripada u *signaturu* našeg vremena i Adorno je mnogo godina kasnije legitimirao taj stav tezom koja nije neozbiljna ni proizvoljna i koja se ne da jeftino opovrgnuti, tezom naime da nikakva filozofija nije više moguća poslije Auschwitzta. Pod filozofijom se ovdje misli prije svega: filozofija koja konstruktivno-kompenzacijski nadomješta užas zbiljnosti.

U citiranoj rečenici još je nešto od ključnog značenja za temu ove knjige, a to je što su svi pobrojani negativni elementi, ono »neopozivo loše« u povijesti istumačeni kao zla što ih »gospodstvo nanosi čovjeku«. Pojam »gospodstva« središnji je pojam i on nas neposredno uvodi u temelje dijalektike prosvjetiteljstva.

Prosvjetiteljstvo naime, ma u kojem se historijskom liku javilo, oduvijek je imalo za cilj »oslobađanje ljudi od straha i samim tim gospodstvo čovjeka nad prirodom«. Na različitim razinama ostvaruje se postupno širenje tog gospodstva: u magiji, u prilagođavanju demonima od strane čarobnjaka i šamana, u oblicima mitologije, u formama monoteističke religije, u savremenoj znanosti i tehnologiji. Pri tome je zbiljsko napredovanje vazda praćeno i plaćeno regresom. Instrumentalni karakter uma u savladavanju straha na svakoj od ovih razina prilagođuje i konformira i čovjeka predmetu njegove moći: mitska priča zgušnjava zbivanje u prošlost koja se periodično ponavlja i time zbivanje legitimira kao nužno i neizbježno. U monoteističkoj religiji čovjek se u okviru svog polja djelovanja ponaša poput boga; geneza u velikom ponavlja se kao geneza u malome. Ali i današnji matematički formalizam spoznaju ograničuje na ponavljanje či-

njeničnosti; computori mogu izračunati samo ono što se ponavlja u nekoj pravilnosti. Zbivanje poprima privid neotklonive nužnosti. »Što mašinerija mišljenja više podređuje bivstvujuće, to više ostaje slijepa pri njihovoj reprodukciji. Time se prosvjetiteljstvo vraća mitologiji kojoj nikako nije moglo pobjeći. Jer, mitologija je u svojim likovima odražavala esenciju postojećeg: krugotok, usud, gospodstvo svijeta kao pravu istinu i odricala se svake nade«. Novo se naime javlja kao unaprijed određeno, kao ono što je »uistinu« staro.

U temelju cijelog gibanja prosvjetiteljstva leži strah pred silama prirode, silama uništenja. Ovaj strah postaje takoreći strah pred strahom (utoliko preventivno suzbijanje njegovih uzroka, rečeno s eufemizmom); u onoj mjeri naime u kojoj se sam čovjek prema drugom čovjeku također javlja kao prirodna sila uništenja. Prosvjetiteljstvo je, ukratko, učinilo divoski korak u savladavanju prirode ali ne i u samospoznaji vlastitih granica i produbljanju vlastite umne prirode. Svaki korak u u faktučkom osvajanju prirode vazda je korak potčinjavanju ljudi: gospodstvo nad stvarima vazda je posredovano primarnim gospodstvom nad ljudima. U naše vrijeme tako što isti principi činjeničnosti i objektivnosti, pomoću kojih se podvrgava gospodstvu vanljudski svijet stvari, u punoj mjeri na snazi su i za čovjeka. Čovjek je u toj perspektivi objekt i prema tome nešto proračunljivo, nešto čime se daje manipulirati; na tome ništa ne mijenja što subjekt manipulacije, naredbodavac gospodstva može biti dan posve impersonalno: u liku jednostavne nužnosti reprodukcije (ekonomskih i društvenih odnosa) sistema. U objektivnim tvorbama institucija, pogona i uredbi vlastiti interes samoodržanja (i u tom individualnom okviru: neiskorijenjeni strah) ona je nezadrživa sila što osigurava pri-

lagodbu bez ostatka. Na tome se temelji kako dirigirana prilagodba u prividno demokratskim uvjetima upravljanih masovnih kolektiva ili u ekstremnom slučaju kao nemilosrdna likvidacija i istrebljenje golemih ljudskih masa kao u fašizmu. Koncentracioni logor postaje kao slika i simbol denuncijacija modernog prosvjetiteljstva i onog visokobrazovanog ljudstva koje ga je dopustilo.

Dijalektika prosvjetiteljstva (kao dijalektika vlastitog samoukidanja bez nadmašivanja) sastoji se dakle u tome što se nesavladani, neosvijetljeni ostatak prirode u čovjeku i prirode van čovjeka (ono što u »Pomračenju uma« predstavlja tzv. »objektivni um« za razliku od subjektivno-instrumentalnog) u suvremenoj situaciji prosvijećenosti — snagom kvaziobjektivne, kvazinaturalističke, kvazideterminističke »prirodne nužnosti« — manifestira kao regres u barbarstvo na prometno savršeno reguliranoj cesti objektivnih institucija.

S te strane gledano, Dijalektika prosvjetiteljstva osebujan je komentar one dijalektike samopotvrde što ju je Hegel (za mnoge enigmatično) razvio pod naslovom »Gospodstvo i ropstvo« u svojoj Fenomenologiji duha. Momenti osebičnosti i zasebičnosti, samostalnosti i nesamostalnosti, posredovanje stvarima i posredovanje osobom, slobode koja se manifestira u elementu negativnosti u Hegela su nadmašeni i, ujedno, sačuvani, s jedne strane, u problematici *države* i objektivnih institucija, koje kao takove već računaju sa slobodom i priznatošću individuuma, s druge strane, još fundamentalnije, u problematici *rada*, u oblikovnoj snazi svestrano posredovane »zaustavljene požude, zadržanog iščekivanja«. Zbog toga su prema Hegelu »gospodstvo« i »ropstvo«, historijski i logički gledano, nužni momenti u procesu formiranja i konstitucije umne zbiljnosti; momenat, ko-

ji je Marx kasnije mogao obrnuti u bitnu posredovanost odnosa produkcije odnosima klasa a oslobađanje od tog posredovanja kao bitnu zadaću uspostavljanja (produkcije radi produkcije). Ukinuti i sačuvani momenti »samostalnosti« i »nesamostalnosti« ostaju kao dvojstvo dvaju »carstva«: carstva slobode i carstva nužnosti (usp. V. Sutlić: O biti rada u knjizi *Praksa rada kao znanstvena povijest*, Kulturni radnik, Zgb, 1974).

Autori Dijalektike prosvjetiteljstva zauzeli su o tome stav u dva (literarno inače najeksploatiranija) ekskursa; prvi nosi naziv: *Odisej* ili mit i prosvjetiteljstvo, drugi: *Juliette* ili prosvjetiteljstvo i moral. Na primjeru odnosa mita i prosvjetiteljstva, izraženog u klasičnom epu, na primjeru »racionalizacije« (koja je svojom bitnom stranom: instrumentalizacije od strane »prosvijećenog« subjekta) mita, autori — svojom historijskom analizom očevidno više usmjereni na dezavuiranje madernih mitova u formi ideologije no na arhaiku kao takvu — atakiraju prvenstveno na pojmove »žrtve« i »odricanja« (koji pojmovi nužno spadaju u netom spomenutu dijalektiku gospodstva i njeno produktivno razrješenje u Hegela): »Sve dok se žrtvuju pojedinci, dok žrtva uključuje suprotnost kolektiva i individue, dotle se objektivno zajedno sa žrtvovanjem izvršuje prijevara«. Drugim svojim ekskursom autori naglašuju tlačiteljski karakter prosvijećena morala. Podređivanje prirode prosvijećenom moralu preokreće se u oslobođeno gospodstvo prirode: u prevlast animalnog. *Odisej*, koji se služi lukavstvom i prijevarom, iskorišćujući vlastitu i tuđu vjeru u bogove i *Juliette*, koja enciklopedijski sustavno istražuje dostupan registar mogućih tjelesnih »senzacija« jesu simboli za dvije historijski dominantne i prezentne, nipošto prevladane strukture parcijalno, (u tom pogledu pak: heteronomno) odre-

đenog prosvjetiteljstva; njihov zajednički nazivnik (i ujedno bitni operacionalni pojam, koji vodi analizu) zove se »postvarenje« ili »postvarena svijest« (izvor: G. Lukács, »Povijest i klasna svijest« autori, po svojoj prilici zbog političkih razmimoilaženja, na žalost prešućuju).

Solucija pak, koju autori sugeriraju, doima se ipak malo naivno; ona glasi: »samoosviještenje prosvjetiteljstva«: »... prosvjetiteljstvo se mora osvijestiti o sebi samome ukoliko ne želi do kraja izdati ljude. Nije riječ o konzerviranju prošlosti, nego o ozbiljenju prošlog nadanja«. Pri tome je očevitno precijenjena snaga refleksije koliko je s druge strane (očevitno pod utjecajem psihoanalize) suponirano tako nešto kao nekorumpirana »priroda« čovjeka, koja se »iživljava« bez stega i zabrana. Da refleksija sama sobom ni u kom slučaju ne može privesti u realnost isključenje »suprotnosti između kolektiva i individue« bilo je jasno već i idealistu Hegelu; ta se suprotnost i u njega vazda zbiva, posreduje i razrješava u elementu »drugobitka« refleksije, ili u Marxovoj formulaciji: u »carstvu nužnosti«. »Ozbiljenje prošlog nadanja« pak ne može se očitati na podlozi jednog imaginarnog ljudstva bez brige, patnje i neprijateljstava, lišenog »bola negativnog u zbivanju« i prepuštenog kultiviranju refleksije. Ne na kraju: i refleksija u »čistoj kulturi« također posjeduje razarajuću, destruktivnu i samodestruktivnu moć — (kao što to pokazuje baš prikazani primjer de Sadeove Juliette: kad refleksija razori i kao iluziju odstrani sve ono što se historijski i socijalno-regulativno nataložilo kao »nadgradnja« nad seksualnošću, preostaje samo biologijskoanimalna strana stvari, u slijedu toga: etabliranje njenih zakona). Tako »očišćena« priroda čovjeka nije manje demonska od one socijalno posredovane; na što se dakle imamo osloniti u spreča-

vanju »regresa u barbarstvo« na liniji prosvijećene refleksije? — ako ne na put »objektivacije« refleksije u sferi bitnih odnosa produkcije i reprodukcije života, u posredovanju »drugobitkom«, kako reče Hegel, u reguliranju »carstva nužnosti«; kako reče Marx.

Teorijska konstrukcija Horkheimera i Adorna sponira nadalje tako nešto kao regulativnu ideju nezavršene a ipak za analizu mjerodavne, sinteze duhovnog i biologijskog, refleksijskog i porivnog — supozicija koja nedvojbeno podsjeća na Marxovu formulu: humanizam-naturalizam. Kolikogod međutim bili rezervirani prema njihovoj prosvjetiteljskoj kritici prosvjetiteljstva, toliko s druge strane valja posebno potcrtati, da blizina ovoj Marxovoj misli omogućuje autorima metodički ključ za pažnje vrijedan kritičko-analitički pristup specifičnim fenomenima našeg vremena. Majstorstvo te kritičke analize autori su demonstrirali u poglavlju koje nosi naslov: Kulturna industrija. Budući da su stavci iz tog poglavlja istodobno i sažeci konkretnih istraživanja empirijske prirode, to njihova analitička vrijednost — u usporedbi čitavim nizom suvremenih oblika nadgradnje — nosi egzemplarni karakter. Iskorištavanje tih uvida tek predstoji.

U ovoj prilici moramo se zadovoljiti ovim šturim opisom prepuštajući čitatelju kritičko suočavanje s tezama u cjelini i detalju. Dužnost nam je međutim upozoriti na obilje faktografskog i literarnog materijala koje je prerađeno u knjizi i koje će svakako biti korisno i za onog tko ni eksperimentalno ne želi prihvatiti pojmovnu shemu dijalektike prosvjetiteljstva.

Autori ove knjige naglasili su u više navrata da svaka istina posjeduje svoju »vremensku jezgru«. Baš taj diskontinuitet u vremenu sprečava da se istina uopćava do dogmatičkog totaliteta. Ništa ne prijeći da tu u osnovi is-

pravnu spoznaju primijenimo i na njihovo djelo.

Isto možemo primijeniti i na soluciju koja se u njihovom vidnom polju pričinjala jedinom mogućom: postojani atentati na rezerve kritičke svijesti u čovjeku. To ostaje bitnim i važnim

putom i on se — dodajmo — ne isključuje uvijek i nužno sredstvima organizirane borbe protiv onoga što dosad bijaše jedina neopozivost: ono loše u povijesti.

Boris Hudoletnjak

STRAJKOVI U MEĐIMURJU IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA

»Zrinski« Čakovec, 1975.

Štrajk je jedan od glavnih oblika i oruđa klasne borbe proletarijata — ekonomske prije svega. Ali, kako se svaka ekonomska borba nužno pretvara u političku, to politička partija radničke klase treba da »nerazlučivo poveže i jednu i drugu u *jedinstvenu klasnu borbu proletarijata*. Prvi i glavni cilj takve borbe mora biti osvajanje političkih prava, *osvajanje političke slobode*.¹ Štrajk, je prema tome, revolucionarno jedinstvo ekonomske i političke borbe potlačene klase.

Pruski ministar unutrašnjih poslova von Putkamer znao je svojedobno govoriti: »U svakom štrajku vreba hidra revolucije«. »Točno«, odgovarao je na to Lenjin, »iza svakog štrajka krije se hidra revolucije i onaj tko to ne razumije nije socijalist«. ² Ali, tvrditi da je svaki štrajk neposredan korak ka socijalističkoj revoluciji za Lenjina je značilo govoriti »najšuplje fraze«. Ka socijalističkoj revoluciji vode samo dobro organizirani masovni štrajkovi radnika s dobro razrađenim programima i s istinskim proleterskim vodstvom, dok se, naprotiv, štrajkovi prepušteni stihijskom toku stvari pretvaraju u »Alliances — sporazume radnika s gazdama protiv potrošača«. ³

Samo snažna, masovna, primjereno organizirana štrajkačka borba mogla je da razbije učmalost, da probudi klasnu svijest i svijest o potrebi klasne organizacije kod eksploatiranih masa. U revolucionarnim epohama takvi masovni štrajkovi »bacaju stotine hiljada i milione varnica na sve strane — a nekoliko je zapaljiv materijal krajnjeg ogorčenja, nečuvenih muka od gladi, crne tiranije besramnog i ciničkog zbijanja sprdnje sa 'siromahom', 'mužikom' i prostim vojnikom«. ⁴ Štrajkovi su — historija radničkog pokreta to rječito govori — svuda pali revolucionarni plamen, a najbolji i najsvjesniji pripadnici radničke klase išli su na čelu »vodeći za sobom kolebljive, budeći dremljive i bodreći slabe«. ⁵

Historija našeg radničkog pokreta bilježi, također, veliki broj štrajkova i štrajkačkih borbi koje su, vođene iz različitih pobuda — i zavisno od stupnja organiziranosti — imale i različite konačne uspjehe.

Imajući na umu nedostatak historiografskih istraživanja revolucionarne

¹ V. I. Lenjin: Izabrana dela, »Kultura«, Beograd 1960, tom III, str. 201.

² *ibid.*, tom XII, str. 110.

³ *ibid.*, tom V, str. 340.

⁴ *ibid.*, tom VIII, str. 110.

⁵ *ibid.*, tom X, str. 345.

prošlosti, a naročito razdoblja međuratnog naprednog radničkog i komunističkog pokreta u kraju »med dvema vodama«, Dragutin Feletar se latio prilično ambicioznog pothvata, da znanstveno analizira štrajkove i sindikalnu organiziranost radnika u Međimurju između dvaju svjetskih ratova (1918-1941).

Na području Međimurja, točnije — u samom Čakovcu, u tim je godinama, kako ističe autor, djelovao jedan od najmasovnijih i najaktivnijih sindikalnih pokreta toga doba u Hrvatskoj — naročito brojnih tekstilaca.

Prve podružnice URSS-ovih sindikata u ovome su kraju formirane već tridesetih godina, a prve organizacije Komunističke partije 1923. godine (u Čakovcu i Kotoribi). Međutim i ranije, mimo institucionalnih okvira razvijao se napredni sindikalni pokret koji je »radničku pesnicu usmjerio protiv novoosnovanog antinarodnog režima starijugoslovenske buržoazije« (str. 13).

Iako malobrojna radnička klasa Međimurja — koja se počela formirati, u svome modernom smislu, tek 1918. nakon oslobođenja od stoljetne mađarske vlasti — nije bila nikakav prirepak sindikalnom pokretu Varaždina i Zagreba, već njegov vrlo aktivan i ravnopravan dio.

Prenaseljenost — (1931. g., čak 140 stanovnika na kvadratni kilometar) — male parcele zemlje u vlasništvu seljaka i nemogućnost zapošljavanja u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima uzrokovali su da se već polovinom prošlog stoljeća u Međimurju formira vrlo veliki broj poluproletera. Odatle i potječe tradicija pečalbarenja mnogobrojnih Međimuraca koji su preko granice tražili mogućnost svoje egzistencije.

Ni provođenje djelomične agrarne reforme, kojom su poljoprivrednici po-

četkom 1918. godine konačno postali vlasnici većeg dijela poljoprivrednih površina, nije moglo, zbog velike prenaseljenosti, utažiti glad za zemljom. Zbog toga je pritisak »oslobođenih radnih ruku sa sela u gradove bio vrlo velik«. Obilje jeftine radne snage pogodovalo je nicanju onih industrijskih grana koje su »intenzivne radom« kao što je npr. tekstilna industrija.

Industrijalci i drugi poslodavci koristili su, naravno, takvu situaciju i smanjivali zarade na minimum ne osiguravajući zaposlenima, ujedno, ni najosnovnije uvjete za normalan rad. Odgovor radnika na ovakve postupke eksploatora bili su — štrajkovi. Isprva spontani, neorganizirani štrajkovi međimurskih radnika su vremenom, kao uostalom i drugdje, pod neposrednim rukovodstvom KPJ i naprednih URSS-ovih sindikata postizali vrlo značajne pobjede i prerastali u pravu klasnu borbu proletarijata protiv vladajuće buržoazije.

Koristeći se sačuvanom izvornom arhivskom građom, postojećom literaturom i izjavama živućih sudionika međuratnih štrajkova u Međimurju, autor prilično iscrpno prikazuje tokove i rezultate brojnih štrajkova željezničara, pilanaca, tekstilaca, kožarskih radnika, košarača, mesarskih radnika, te tarifne pokrete rudara i radnika u ostalim tvrtkama koje su u to vrijeme djelovale na području Međimurja. Na taj je način sakupljen vrijedan historiografski materijal za proučavanje novije historije naroda ovoga kraja. Ostaje, međutim, utisak da je autor, uz izvanredno veliki napor koji je morao uložiti sakupljajući potrebne dokumente, mogao ostvariti i daleko značajnije djelo. Izuzimajući, naime, nekoliko uvodnih stranica na kojima pokušava pokazati ekonomsko-političku podlogu štrajkova, on se u daljnjem tekstu uglavnom zadržava na preciznom kronološko-fakto-

grafskom iznošenju činjenica, ne nastojeći dublje prodrijeti u bit uzroka i posljedice štrajkačkih akcija koje su, bez sumnje, bile zameci klasne borbe proletarijata i potpaljivale revolucionarni plamen na području gdje su vođene.

Strajkovi su bili škola za daljnje borbe, a tek borba, kako bi rekao Lenjin, odgaja eksploatiranu klasu, »tek borba joj pokazuje mjeru njenih snaga, širi njezin horizont, povećava njezinu sposobnost, bistri njezin um i čeliči njezinu volju«.⁶

Šteta je, zaista, što je sam autor već u uvodu postavio sebi neka čudna ograničenja — (»nastojao sam što je više

bilo moguće, razbiti znanstveni pristup i instrumentarij«) — jer problem kojim se bavio zahtijeva i te kako temeljitu znanstvenu analizu, a ne samo »određenu novinarsku ili publicističku notu«.

No, unatoč zamjerkama, djelo je ovoga vrijednog mladog znanstvenog radnika značajan doprinos historiografiji ovoga kraja (a time i čitave naše zajednice) jer, što je posebno značajno, na jednom mjestu sistematizira brojne vrlo dragocijene podatke i dokumente o borbi međimurskih radnika za svoja prava. Budućim istraživačima historije radničkog pokreta ova će knjiga biti od velike koristi.

Mirko Banjeglav

⁶ *ibid.*, tom X, str. 346.

KAKO SE ISTRAŽUJE VODIČ U DRUŠTVENIM ISTRAŽIVANJIMA

Školska knjiga, Zgb. 1974.

Gotovo sve knjige koje smo preveli iz područja metoda istraživanja prevodili smo s engleskog jezika, pa je ovaj prijevod s talijanskog mala neobičnost. Međutim, i sama knjiga je neobična, autor, mladi talijanski sociolog i sam kaže da je njegova knjiga nešto »što se suprotstavlja tradicionalnoj metodi«. (str. 12) On naime smatra da je tradicionalnoj metodologiji cilj samo spoznati objektivnu stvarnost, pa ističe dvije funkcije znanosti i to; funkciju inovacije (otkrića) i funkciju kontrole primjene). Međutim, tu se javlja pitanje granice između istraživanja i politike. Za razliku od svojih prethodnika u metodologiji, Gilli smatra da primjena nije politički čin, a niti stvar vrednosno-moralnog opredjeljenja. Za njega, to je znanstveno pitanje, jer ako je netko znanstvenik on se »mora svrstati na stranu klase koja se nameće kao tvorac i protagonist budućeg historijskog razvoja«. (str. 23) On smatra da se »znanstvenik kao znanstvenik mora opredjeliti i opredjeljenje može biti samo jedno: znanstvenik se svrstava na stranu proizvodnih snaga«. (str. 22) Prema tome, objektivnost u znanosti nije analiza stvarnosti s neutralnog stajališta, već sa stajališta povijesno progresivne klase.

U svakom istraživanju, nastavlja Gilli, postoji subjekt, objekt i naručilac. Subjekt gotovo uvijek pripada buržoaskoj klasi, a podređene klase postale su tradicionalnim objektom istraživanja, pa je »istraživanje (...) uvijek sredstvo da se bolje i sigurnije vlada podređenim klasama i tako spriječi njihov dolazak na vlast«. (str. 34) Prema tome, zadatak istraživača mora biti promjena situacije, a njegov teorijski posao je rekonstrukcija stvarnosti sa stajališta njenih razvojnih tendencija.

Tradicionalna metodologija prilikom korištenja metode promatranja od istraživača traži »da obavlja ponešto od društvene djelatnosti, ali samo toliko da prikrije svoje prave namjere«. (str. 101) Međutim, Gilli smatra da istraživač »mora izričito izjaviti da je istraživač, jer iskrsnu neprilike treba shvatiti da »objekt pruža otpor, ne toliko njemu osobno koliko njemu kao nosiocu moći«. (104) Prema tome, zadatak istraživača je da »budi svijest« u objektu i da svom objektu »proda organizaciju«, ali to ne znači upozorava Gilli, kao u tradicionalnoj sociologiji sredstvo kontrole, već sredstvo napretka.

Znanost se služi pojmovima, a klasna pripadnost iskričljava njihovo zna-

čenje tako da buržoazija u socijalističkim revolucijama »ne vidi ništa drugo osim zapljena, nasilja, opadanja starih vrednosti« (131) Proleter i međutim, na to gledaju drugačije. »No, sa znanstvenog stajališta, samo jedan ima pravo« — naglašava Gilli. (131) I nastavlja da su »sa znanstvenog i povijesnog stajališta ubojstva, povrede, proskripcije posve nevažni; važna je samo činjenica da je jedna klasa koja je bila pripravna preuzeti vlast i osigurati određeni napredak društva stvarno i došla na vlast i da je klasa koja nije više imala što reći povijesti uklonjena s poprišta«. (131)

Istraživanje završava, smatra Gilli, kada je situacija zaista izmijenjena u željenom pravcu. Prema tome, znanstveni izvještaj pripada povijesti, ali »on ne smije služiti za puko prizivanje, ili za neku nezainteresiranu rekonstrukciju onoga što je bilo: povijesni rad ima, zapravo, smisla u mjeri u kojoj nam pomaže da shvatimo sadašnjost i da se lakše krećemo budućnosti«. (243)

Eto to bi, najkraće rečeno, bio sadržaj ove knjige koja potiče narazmišljanje.

Iako se slažemo da su mnoga istraživanja potaknuta željom za kontrolom potčinjene klase, osobito kada je riječ o istraživanjima u industrijskoj sociologiji, ipak smatramo da tradicionalna znanost nije služila samo vladajućoj klasi. Istinita spoznaja je uvijek na strani progressa ako nije manipulirana. Smatramo da vladajuća klasa ima samo graničene mogućnosti u manipuliranju, tako da znanost, gledano u cjelini, nije išla u prilog vladajuće klase. Međutim, to ne znači da trebamo stati skrštenih ruku prema manipulacijama znanstvenim otkrićima.

Znanstveno opredjeljenje na strani proizvodnih snaga nije dovoljno precizirano, jer primjerice ne može se buržoaziji toliko prigovoriti da koči razvoj

proizvodnih snaga koliko da je nepravdna u raspodjeli rezultata rada. Prema tome, nedostaju nam znanstveni kriteriji po kojima može biti sigurni da smo se opredjelili na stranu proizvodnih snaga.

Ne možemo se složiti s Gillijem kad kaže da primjena znanstvenih rezultata i mijenjanje situacije spadaju u znanstveni rad. Znanost se bavi otkrićem, a primjena i promjena je izvan znanosti u području tehnike i politike. To na žalost i mora biti tako, jer promjena stanja i primjena znanstvenih rezultata jesu zadaće koje ne može napraviti ni najgenijalniji istraživač, ni najveći tim istraživača, osobito kad je riječ o mijenjanju društvenih pojava.

Poznato je da znanstvenim istraživanjem nikad nije obuhvaćeno cijelo društvo, već se provodi na uzorku, pa kad bismo i uspjeli izvršiti promjenu u toku istraživanja ona bi bila neznatna, dok je spoznaja na reprezentativnom uzorku potpuno valjana, za cijelu populaciju.

Nadalje, Gilli do te mjere naglašava promjenu da istinita spoznaja dolazi u pitanje. Te zaboravlja da istinita spoznaja može djelovati na promjene po opsegu većem od bilo kojeg istraživanja. Uzmimo, primjerice, Marxovo istraživanje položaja radničke klase u Engleskoj. Da li je Marx mogao izmijeniti njen položaj pošto ga je istinito spoznao? Da li to što Marx nije izmijenio položaj radničke klase u Engleskoj znači da je njegov znanstveni rad nepotpun, nedovršen? Nije li spoznaja do koje je Marx došao istražujući radničku klasu Engleske djelovala na izmjenu položaja radničke klase i izvan Engleske? I na kraju, ne govori li Marxov znanstveni rad o nemoći vladajuće klase da njime manipulira?

Ne uviđajući snagu znanosti u istinitom spoznavanju objektivne stvarnosti Gilli u nju uključuje primjenu znan-

F. Deppe, J. V. Freyberg,
Ch. Kievenheim, R. Meyer,
F. Werkmeister

KRITIKA SAODLUČIVANJA

Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1974.

Sukob između rada i kapitala — klasni sukob, jest temeljna pokretačka protivurječnost suvremenog društva. Otuda je ključno pitanje klasnih borbi i revolucioniranja društvenog razvoja, u ovom stoljeću, sadržano u emancipatorskoj praksi proletarijata koja se konkretno uobličava u pojedinim zemljama, s jedne strane, i težnji kapitalističke klase da tu revolucionarnu praksu suzbije nasiljem ili integriranjem radnika u buržoaske okvire proizvodnje, razmjene, raspodjele i potrošnje, s druge strane. Tekovine te borbe, koje su dakle rezultat proleTERSKE klasne borbe, ali i zainteresiranosti ovladavajuće klase za održanje svoga ekonomsko-socijalnog određenja, danas se označavaju raznim imenima kao: industrijska demokracija, ekonomska demokracija, participativna demokracija, participacija, radnička kontrola, suodlučivanje itd.

Centralnu točku tih dostignuća čine tek rudimentirani ili, više manje razvijeni, oblici proleTERSkog ovladavanja društvenom organizacijom proizvodnog procesa, odnosno odlučivanja u proizvodnji kao rodnom mjestu odlučivanja u društvu uopće. Iako kapitalisti-

čki preobražene ove su tekovine pridonijele poboljšanju ekonomskog položaja dijela industrijskog radništva, ojačale političku moć radničke klase itd., ali one nisu poljuljale temelje kapitalističkog sistema, već su, u osnovi, doprinosile jačanju proizvodne i političke moći kapitala.

U posljednjih desetak godina u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama oživjele su i učestale diskusije o tokovima i tekovinama klasne borbe, u kojima se, uglavnom, formuliraju dva stanovišta. Prvo, koje klasnu borbu i njene tekovine zatvara u oblike partnerstva kapitala i rada, a zastupaju ga stranke, sindikati i udruženja poslodavaca, i drugo, koje vrši radikalnu kritiku svih oblika integriranja radničke klase u kapitalistički sistem, i pokušavajući svoju kritiku zasnovati, metodologijski i praktično, na ideji i praksi revolucionarnog samoupravljanja, zalaže se za napuštanje partnerske suradnje s poslodavcima i državom, a za konfrontaciju klasnih interesa, tj, političko organiziranje i razvijanje svijesti radnika u klasnu svijest iz čega treba proizaći cjelovita koncepcija ukidanja kapitalizma. Najznačajniji predstavnici

ove kritičke orijentacije nalaze se u lijevom krilu socijaldemokracije i sindikata, odnosno u okrilju marksističke misli. Tome, kritici partnerstva kapitala i rada, smjera i studija najmlađe generacije zapadnonjemačkih marksista, Franka Deppea, Jutte von Freyberg, Cristofa Kievenheima, Regine Mayer i Franka Werkemistera: KRITIKA SAODLUČIVANJA, na njemačkom objavljena 1969. godine, a nedavno prevedena, i u nas objavljena u izdanju Izdavačkog centra »Komunist« u Beogradu. Termin suodlučivanja ima u političkoj i znanstvenoj literaturi Savezne Republike Njemačke dva značenja. Prema prvom, širem, pod suodlučivanjem se podrazumijeva pravo posloprimaca — radnika, namještenika službenika — da vrše utjecaj, odnosno imaju uvid u donošenje socijalnih, personalnih i privrednih odluka u poduzećima i ustanovama, preko na zakonu zasnovanih institucija u poduzećima i ustanovama — nadzornog odbora, uprave poduzeća, savjeta poduzeća, privrednog odbora i predstavništva osoblja. Prema drugom, užem — koje polazi od shvaćanja da se ključne odluke donose isključivo u nadzornom odboru i upravi poduzeća — pod suodlučivanjem se podrazumijeva pravo posloprimca da imaju predstavnike u nadzornim odborima i upravama poduzeća. Utjecaj koji sindikati vrše na poduzeća i ustanove preko mehanizma kolektivnog pregovaranja ne uključuje se u pojam suodlučivanja. (Lazar Cović, Saodlučivanje u Saveznoj Republici Njemačkoj, u Industrijska demokratija, Beograd, 1967, str. 254.). Model suodlučivanja koji se danas primjenjuje ima svoju osnovu u Zakonu o suodlučivanju u montan-industriji koji je stupio na snagu 21. maja 1951. godine, odnosno, u Zakonu o ustrojstvu poduzeća od 15. januara 1972. godine. Zakon o suodlučivanju od 1951. godine propisuje da se u svim akcio-

narskim društvima, društvima sa ograničenim jamstvom i rudarskim zajednicama sa preko hiljadu zaposlenih obarazuje nadzorni odbor od 11 članova sastavljen od 5 predstavnika vlasnika akcija, i 5 predstavnika radnih kolektiva i sindikata. Od 5 predstavnika svake strane po jedan mora biti čovjek koji nije ličnim interesom vezan za jednu ili drugu stranu. Njima se pridružuje daljnji član, takozvani neutralni o čijem se izboru moraju suglasiti obje strane. Nadzorni odbor imenuje članove uprave, uključujući i direktora rada koji ne može biti imenovan i otpušten ako dobije većinu glasova predstavnika radnika. Prijedlozi sindikata i socijaldemokracije iz 1968. godine u osnovu ne mijenjaju ova bitna rješenja kao ni Zakon o poduzećima iz 1972. godine.

Predhistoriju suodlučivanja autori ove studije vide u socijalreformizmu i sindikalizmu, odnosno u koncepciji privredne demokracije i Centralne radne zajednice, kao i u koncepciji sindikalne politike »samo sindikalni ciljevi« i izlažu u uvodnom dijelu knjige te osnovne ideje i političke poglede. Ove ideje i praksa koja ih je slijedila bitno su pridonijele, smatraju autori, neshvaćanju da je Vajmarska republika klasna država, iz čega je proizašla borba protiv radničkih vijeća 1918/19. i otvaranje vrata pobjedi onih snaga koje će 1933. godine razbiti radnički pokret. Kritizirajući ideju paritetnog sudjelovanja radnika u privrednim granama, odnosno urastanja u upravljanje privredom, i shvaćanje svrhe klasne borbe kao oslobođenja proletarijata od kapitalističkog pritiska, ideju koju je u Njemačkoj prvi zastupio Eduard Barustein, autori ove studije propuštaju da pokažu historijski smisao i suštinu pokreta savjeta u Njemačkoj. Revolucionarni pokret savjeta, pisao je Korsch, nadilazi sve borbe za puke socijalne reforme, kao i sve sindikalne

i socijal-demokratske borbe u kapitalističkom društvenom pokretu koji kao cjelina ostaje netaknut. Pojmljen u tom svom izvornom smislu pokret se savjeta više ne pojavljuje kao puka priprema akcije za glavnu bitku socijalne revolucije što dolazi, nego kao zbiljski i konačni početak te odlučujuće socijalne bitke same. Jer, proletarijat kao tvorac ove nove zajednice napušta stajalište ugovora o radu i svoju zajednicu konstituira na temelju ustava rada, ukidajući privatno vlasništvo kao temeljni odnos u kapitalističkom društvu i konstituiraajući zajednicu utemeljenu u društvenom vlasništvu. (Karl Korsch, Radno pravo za savjete poduzeća, Zagreb, 1975. str. 81.) Ne uviđajući ovo značenje pokreta savjeta Deppe i suradnici su propustili priliku da ozbiljnije marksistički utemelje kritiku suodlučivanja, odnosno da zasnuju teorijsko-praktične osnove revolucionarne prakse proletarijata koja anticipira izgradnju novog društva, tj. ostvaruje socijalizaciju — praktički socijalizam. Otuda se autori u svojoj kritici suodlučivanja kreću u domenima koji ipak ne mogu premostiti suprotnosti kapitala i rada.

U ovoj knjizi možemo pratiti kako se razvijao proces suodlučivanja u vrijeme suzbijanja revolucionarnog radničkog pokreta poslije revolucije od 1918. godine, tokom restauracije kapitalističkog sistema poslije sloma fašizma, i kako se razvija u sadašnje vrijeme. Ova analiza izložena u historijskom kontinuitetu i problematski, od nastanka njemačkog monopolističkog kapitalizma do naših dana, pokazuje u osnovi nepromijenjenu klasnu strukturu koja postepeno ili naglo mijenja i prepliće oblike prinude i integracije radničke klase u kapitalistički sistem. Suodlučivanje kao partnerstvo rada i kapitala ili socijalni mir, imalo je za cilj da se sindikalni i socijal-demokratski reformizam liši masovne baze, što je i ostva-

reno putem politike nadnica te da se uklone posljednji ostaci sindikalne autonomije i time spriječi javljanje masovnog radničkog pokreta, odnosno omogućiti integriranje radničke klase u kapitalistički sistem. Oblici zakonskog reguliranja suodlučivanja i rasprave o njima jedinstveni su u tome da postojeći društveni i privredni sistem u svojoj osnovnoj strukturi, tj. privatnoj vlasti raspolaganja i odlučivanja o sredstvima za proizvodnju ne smije biti izmijenjen. Ovo shvaćanje suodlučivanja očituje se i u prihvaćanju Zakona o suodlučivanju od strane vladajuće klase kao velikog napretka na putu socijalnog pomirenja njemačkog naroda, što je i socijaldemokracija prihvatila bez pogovora, kao i iz sindikalnog stajališta o jednakosti prava i jednakosti obaveza, tj. iz svijesti sindikata da iz većih prava radnika proizlaze i veće obaveze, obaveze za očuvanje kapitalističkog sistema. Zavodljiva ideja suodlučivanja preokreće se, pokazuju autori, u praksu potčinjavanja i razbijanja solidarnosti radničke klase i njenih političkih organizacija. (Kritika suodlučivanja str. 129.) U sklopu ovakvog poimanja suodlučivanja shvaćena je i radnička kontrola. Zbog toga autori zaključuju da kontrola radnika nad proizvodnjom i svojim radnim uvjetima jest, s jedne strane, izraz — i tehnološki date — objektivne mogućnosti da društveni proizvođači uzmu sami proizvodnju u svoje ruke. Ali s druge strane, ostvarivanje radničke kontrole mora biti politički organizirano, to jest strateški povezano sa sveobuhvatnom koncepcijom ukidanja kapitalizma (str. 217). Istinsko suodlučivanje i kontrola, zaključuju Deppe i suradnici, započinje tamo gdje se raskida partnerstvo veza sa poslodavcima i državom i umjesto njega dolazi konfrontacija klasnih interesa. Otuda je stvarna protivmoć sadržana u organizaciji radničke klase — organizaciji ne kao ono historijski

propalo birokratsko upravljanje interesima, već u političkoj organizaciji i u razvijanju svijesti radnika u klasnu svijest. Organizacija radnika se, prema tome, poklapa sa sukobima i borbama koji uvijek iznova probijaju i paraliziraju prikrivanje stvarnih interesa, što pokušava da čini vladajuća moć i njena ideologija. Time se autori opredjeljuju za onu strategiju koja kontrolu i suodlučivanje ne shvaća kao pitanje institucije niti kao suodlučivanje u ograničenoj sferi već kao strategiju koja unapređuje proces razvoja radničke klase od klase po sebi u klasu za sebe u današnjim uvjetima. Za njih je kontrola i suodlučivanje samo dio borbe za osvajanje boljih pozicija, za borbu radničke klase za političku vlast. Uostalom, još 1922. godine Korsch je pisao: »Sva ta prava sudjelovanja imaju međutim u kapitalističkom klasnom društvu i u državi građanske klase neprekoračivu granicu, ona se ne smije nikada razvijati dalje nego što to dopuštaju profilerski interesi kapitali-

stičke klase.« (Karl Korsch, Ibid, Str. 37.)

Autori ove studije identificiraju i teorijski razlikuju revolucionarno samoupravljanje od kapitalističke integracije radnika u kapitalistički sistem pomoću socijalnog partnerstva, zajednice rada i suodlučivanja, mada zastaju u cjelovitim teorijskim, tj. revolucionarnom utemeljenju kako osnovnog društvenog odnosa u kojem revolucionarna praksa proletarijata mora biti zasnovana, tako i u konstituciji političke organizacije i političke borbe koja tome vodi, što ih ostavlja u domeni podržavljenja, odnosno političke države. To proizlazi i zbog toga što se u svojoj analizi nisu dovoljno oslonili na marksističku koncepciju revolucionarnog samoupravljanja. Ali, ako su domašaji i situacije u marksističkoj misli samo aspekti historije radničke klase, onda i ovu knjigu, smatramo značajnom.

Radule Knežević

NOVIJA LITERATURA
O IZGRADNJI NACIJA
I DRŽAVA

Samuel N. Eisenstadt and Stein Rokkan (eds.):

BUILDING STATES AND NATIONS — Models and Data Resources, I—II,
Sage Publications, London, 1973.

Internacionalni Savjet za društvene znanosti osnovan u okviru UNESCO-a 1951, inicirao je prije desetak godina projekt o problemima političkog razvoja suvremenih društava. Rezultat je bio održavanje u Aspenšgardenu 1968, velikog savjetovanja, 1970. god. u Cerisy-la-Salle u Normandiji o temi »Formiranje država i izgradnja nacija«. Referati s tog skupa objavljeni su u dva toma gore citiranog zbornika. U prvoj knjizi su izdavači S. N. Eisenstadt i S. Rokkan priložili teorijske radove koji se odnose na probleme modela i pojmovnih konstrukcija, zatim empirijske radove o istoj temi na temelju postojećih podataka, te opširnu selektivnu bibliografiju o izgradnji država i nacija s obzirom na pojedine teme i na pojedine zemlje (preko 600 bibliografskih jedinica). U drugoj knjizi nalazimo konkretne analize izgradnje država i nacija u svim područjima svijeta: Evropi, Americi, Aziji i Africi.

Većina autora polazi u tumačenju izgradnje nacija i država od definicije nacije koju nalazimo u zapadnoj društvenoj znanosti po kojoj se nacija poklapa s političkom zajednicom, odnosno nacija je utemeljena na osjećaju i svi-

jesti o zajedničkom političkom identitetu. Budući da je naciji dana politička konotacija, veliki dio autora ne odvađa izgradnju nacija od izgradnje država, dok jedan broj autora smatra da izgradnja zajedničke političke svijesti i zajedničkog političkog identiteta pripada u područje stvaranja političke kulture koja jača zajedništvo utemeljeno na političkom poretku. Taj politički identitet kao osnova nacije stoji neovisno o etničkoj, religioznoj ili jezičnoj strukturi teritorijalne zajednice. S. N. Eisenstadt smješta izgradnju nacija i država u širi okvir političkog razvoja. U svom članku — Različitosti političkog razvoja: teorijski izazov, Eisenstadt drži da ne postoji unaprijed utvrđeni razvojni put ka modernom društvu — uzet s aspekta državnosti ili nacionalnosti. Vodstva nerazvijenih zemalja imaju pred sobom mnogo različitih putova. Shodno tome Eisenstadt kritizira staro shvaćanje političkog razvoja da zemlje u razvoju moraju slijediti evropski primjer, i unekoliko slične teorije koje slijede iz sistemskih, strukturalno funkcionalnih i evolucionističkih premisa. Eisenstadt želi reći da se u razvoju političkog sustava miješaju

snage tradicije i modernoga. U tom smislu razlikuje tri modela ili tri tipa razvoja: 1) zapadnoevropski, 2) nezapadne vrijednosne orijentacije i društvene poretke (Rusija, Kina, Japan), i 3) patrimonijalne modele društvenog poretka (Južna Azija, Latinska Amerika itd.). Spomenuta podjela je u direktnoj sprezi s modelom središte — periferija, što možemo primjetiti iz sljedeće rečenice: »Konkretni politički režimi, i rekonstrukcija tradicije u post-tradicionalnim društvima, rezultat su jakog utjecaja sastava i orijentacije dominantnih elita«. (Nav. djelo, I., s. 69).

Stein Rokkan je ključno ime ovog zbornika. Njegov teorijski model je jedan od utjecajnijih i plodonosnijih u istraživanju i komparacijama izgradnje država i nacija, poznat kao sprema strukturalno-funkcionalnog koncepta društva T. Parsonsa i teoretičara razvoja Lucian Pyea i Gabriela Almonda. Rokkanov model nosi nedostatke i nedorečenosti koje nalazimo kod Parsonsa i teoretičara političkog razvoja. On zastaje pred upitom kako definirati naciju i kategorije koje su u vezi s tim. On će s nesigurnošću utvrditi da kategoriju nacije treba smijestiti u Parsonsov, »G« pol, ali s pokušajem da se ta odredba proširi s podstrukturama L i I polova. G pol u Parsonsa ima značenje političkog sustava, odnosno političke zajednice, dok L pol označava obitelj, lokalne i teritorijalne zajednice, ukratko primordijalne zajednice.

Pod I polom podrazumijeva integraciju društva na bazi kulturnog jedinstva, podloga kojemu su zajedništvo vrijednosnog poretka, vjerske i jezične supstrukture itd. Rokkanov članak glasi: »Gradovi, države i nacije: dimenzije modela za izučavanje kontrasta razvoja« (n. dj. s. 73). U njemu autor navedene aspekte društvenog sustava kombinira s modelom izgradnje nacije i države sa stajališta povezivanja periferije sa središtem. Potonju analizu povezuje sa

teorijom kriza unutar političkog razvoja, što preuzima od grupe okupljene oko Luciana Pyea i G. Almonda. Od šest poznatih kritičkih točaka razvoja — 1) penetracije, 2) integracije, 3) participacije, 4) identiteta, 5) legitimnosti i 6) distribucije, Rokkan smatra dovoljnim za objašnjenje nastanka i razvoja država i nacija samo četiri — penetraciju, identitet, participaciju i distribuciju. Pod penetracijom se podrazumijeva prevladavanje krize izgradnje države kao određenog administrativno — vojnog središta koje širenjem vlastite moći na određenom teritoriju stvara državnu zajednicu. Stvaranje zajedničkog političkog identiteta jest stvaranje nacije, naime, prema Rokkanu, narod u novim državama mora doći do uvjerenja da je njihova teritorijalna politička zajednica njihova istinska nacionalna zajednica.

Izgradnja nacije podrazumijeva dakle takvo kulturno i političko izgrađivanje kroz koje će identitet individua biti definiran sa stajališta njihove identifikacije s teritorijalnom državnom zajednicom. Shodno tome treba onemogućiti svaki drugi princip koji bi mogao utemeljiti izgradnju nacije kao što su etničko-narodna zajednica, jezične, religiozne ili plemensko-etničke skupine.

Kritiku teorije izgradnje nacije S. Rokkana možemo izvoditi iz različitih stajališta. Unutar sistemske analize i funkcionalizma to su implicite izveli Karl W. Deutsch i David Easton. Njihove primjedbe stavljaju naglasak na pitanje o strukturi nacionalne zajednice, za koju smatraju da ne može biti izjednačena s političkom zajednicom kao cjelinom udruženom na nejednakoj političkoj podjeli rada. Promatramo li Rokkanovu teoriju marksistički, tada je očito da je u njegovoj koncepciji prisutan teorijski imperijalizam modela nacionalne izgradnje kakvu nalazimo u

zapadnim društvima, napose u Sjedinjenim Državama. U tom smislu je dobar učenik T. Parsonsa, koji model nacionalne izgradnje Sjedinjenih Država, sadržan u njegovoj teoriji o pluralizmu socijetalne zajednice, predlaže kao najviše dostignuće modernog svijeta. Edward Kardelj je implicitno dobro označio potonju teoriju kao »političku ideologiju«, sposobnu da političkim sredstvima i silom osigura jedinstvo političke zajednice a nuikoliko nije dovoljna za izgradnju nacije.

Ovdje ne namjeravamo ulaziti u polemiku sa strukturalno — funkcionalnim pristupom, jer su to mnogi naši poznati društveni znanstvenici već oдавно načinili. Spomenut ćemo usputno da je u ovom zborniku o izgradnji nacija i država takvu kritičku analizu pružio indijski znanstvenik D. L. Shets pod naslovom: »Comparisons of Developmental Processes within and across Natio States«, (n. dj., s. 117) Njegovo je mišljenje da su izgradnja država i nacija dva aspekta političkog razvoja, u tom se ne razlikuje od mnogih politologa zapada, no o sistemskom pristupu koji utemeljuje teoriju izgradnje nacija tvrdi slijedeće: »Smatramo da se sistemski pristup odnosi prvenstveno na komparativnu analizu razvoja organizacijskih oblika političkog sustava, a znatno manje na dinamiku bitnih političkih procesa koji daju sadržaj i pravac političkom razvoju u različitim zemljama«. (n. dj. s. 131).

U drugoj knjizi S. Eisenstadta i S. Rokkana možemo naći korisno štivo o izgradnji nacija i država u nekim zemljama Evrope, Azije, Afrike i Amerike. Svakako se izdvaja članak Hansa Daaldera pod naslovom »Building Conso-ciational Nations« (N. dj. II tom, s 14 — 31). Daalder rabi termin »konsocijacija« što ga je prvi upotrebio David Apter kao naznaku za takvu vrstu etnički, religiozno ili jezički poluralističkog društva u kojemu političke elite

različitih društvenih grupa uspijevaju stvoriti trajnu pluralističku državu kroz procese uzajamne prilagodbe i uzdržanost. Za eksplikaciju teorijskog modela Daalder koristi primjere Švicarske i Nizozemske.

U ovom bloku nalazimo i tekst Najdana Pašića »Raznolikost u izgradnji nacija na Balkanu i među južnim Slavenima« (N. dj. s. 117 — 144), u kojemu je definicija nacije, implicitna, u duhu marksističke tradicije i otuda Pašićev tekst odudara od spomenutih tekstova čiji su autori građanske orijentacije. Pašić je pokazao na drugačije poimanje nacije kojemu se neki zapadni društveni znanstvenici s više ili manje uspjeha nastoje približiti.

U istraživanju etničkih problema u Kanadi, Keneth McRae u članku: »Empire, Language and Nation: The Canadian Case« (n. dj. s. 144.) pokazuje kako se jezični problem postupno politizira i postaje središnje pitanje političke zajednice. Dok je proces izgradnje nacije kao kulturne zajednice u Kanadi gotovo onemogućen, u Sjedinjenim Državama i u Latinskoj Americi to nije slučaj. Španjolski i portugalski jezici su potpuno prevladali u svim južnoameričkim državama osim Perua i Paragvaja. Abdelkader Zghal u tekstu: »Nation Building in Maghreb« (n. dj. s. 322) pokazuje razliku izgradnje nacija između evropskih i arapskih zemalja. Dok se u prvima izgradnja država temeljila na nacionalnoj solidarnosti dotle se u arapskim zemljama nacije temelje na osamostaljenim državama kojih granice datiraju još od kolonijalnih vremena.

Prema Ali Mazrui, autoru članka o »Tradicionalnim rascjepima i naporima u integraciji istočne Afrike« (n. dj. s. 469), moramo razlikovati pet dimenzija u izgradnji nacija u Africi: 1) postoji opći zahtjev za jedinstvenim jezikom, 2) razvoj tržišta i drugih institucija ko-

je bi pojačale međuplemensku ekonomsku razmjenu, 3) unapređenje različitih vrsta solidarnosti i identiteta između klasa, pojedinih vodećih grupa i narodnih masa, 4) naći prikladne mehanizme za rješavanje konflikata bez produbljavanja rascjepa između različitih segmenata stanovništva, 5) izgradnja zajedničke »nacionalne« memorije, koja bi nosila zajedništvo emocija, iskustva i simbola. Razumljivo je da te dimenzije u praktičnoj primjeni ovise o društvenoj konfiguraciji zemlje. Primjerice, Tanzanija ima šanse da postigne jezično jedinstvo i ekonomsku integraciju znatno prije od Ugande ili Kenije. Ali Mazrui misli da je lakša izgradnja nacije u onim zemljama gdje postoji razmrmljenost plemenskih zajednica dok je teža nacionalna integracija u zemljama s dvije ili više velikih plemensko-etničkih zajednica koje se bore za dominaciju. Na kraju, treba — pripomenuti da u teorijama izgradnje nacija trećeg svijeta veoma snažan utjecaj

imaju teorije građanskih politologa i sociologa a znatno manje marksistički orijentirani znanstvenici. Zemljama u razvoju, koje su plemenski i etnički segmentirane, više odgovara da naciju shvate kao dio političkog sustava, odnosno da naciju shvate kao »artefakt« koji se može načiniti političkom akcijom, u svrhu što bržeg postizanja modernog industrijskog društva. Potonjem je društvu nacija, kao političko, društveno, ekonomsko i kulturno zajedništvo jedna od ključnih odrednica, pa je razumljivo da zemlje koje tome teže izabiru kraći put do tog cilja. Kraći je put »jeftiniji«, brži, nasilniji i baš zato rađa posljedicama koje priječe po sebi razumljivo povezivanje plemena i naroda u različite kulturne političke i ekonomske zajednice. Simptomatično je da marksisti tako malo pažnje pokazuju ovom pitanju dok nas građanski sociolozi naprosto zasipaju nepreglednom literaturom.

Zvonko Lerotić

L. Binder, J. S. Coleman, J. LaPalombara, L. Pye,
S. Verba, M. Weiner, (eds.)

CRISES AND SEQUENCES IN POLITICAL DEVELOPMENT

Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1971.

Navedena knjiga je zbornik, sedmi po redu, grupe društvenih znanstvenika koji izdaju poznatu seriju »Studije o političkom razvoju«. Njihova je teorijska podloga strukturalizam i funkcionalizam koji im pruža gradivo za utemeljenje teorije političkog razvoja. Bit političkog razvoja nalaze u tri ključna procesa 1) povećanju političke diferencije i specijalizacije, 2) povećanju moći, kapaciteta i političke efikasnosti i 3) trajnom jačanju zahtjeva za političkom

jednakošću i demokratizacijom. Autori ukazuju na to da ova tri »razvojna sindroma« u sebi mogu biti i suprotstavljeni što se u praksi na veliko može provjeriti.

Kategorije »razvojnih sindroma« autori povezuju s poznatim etapama razvoja i izgradnje država i nacija. To su kritičke točke razvoja definirane kroz politički *identitet*, *legitimnost*, *participacija*, *penetraciju* i *distribuciju*.

Nakon što L. Binder u članku o krizi političkog razvoja razlaže i definira kritične točke razvoja, J. Coleman analizira razvojne sindrome — diferencijaciju, jednakost i efikasnost. Nakon tih uvodnih tekstova L. Pye piše o temama »Identitet i politička kultura« i »Krizi legitimnosti«. Slijede tekstovi o krizi političke participacije, (M. Wiener), krizi penetracije, odnosno krizi političko — administrativne djelotvor-

nosti (J. LaPalombara), i o distribuciji društvenih resursa (J. LaPalombara). Posljednji članak »Vremenski slijed i razvoj« piše Sidney Verba.

Knjiga, koju smo prezentirali, je svakako nezaobilazna u izučavanju političkog sustava, s napomenom da se podrazumijeva određena kritika jednostranosti strukturalno-funkcionalnog pristupa.

Z. L.

Charles Tilly (ed.)

THE FORMATION OF NATIONAL STATES IN WESTERN EUROPE

Princeton University Press, New Jersey, 1975.

Zbornik Formiranje nacionalnih država u zapadnoj Evropi pripada seriji knjiga Studije o političkom razvoju. Autori su pokušali slijediti tradiciju analize političkog razvoja u zapadno-evropskim državama, međutim nisu inzistirali na modelu »razvojnih sindroma« i kritičkih točaka razvoja koji su prisutni u prethodnih sedam knjiga ove serije.

Većina tekstova je usmjerena na pitanje izgradnje država dok su članak Steina Rokkana: »Dimenzije formiranja države i izgradnja nacije — moguća paradigma za istraživanje razlika unutar Evrope«, (s. 562—601) i, unekoliko, tekst Samuela E. Finera: »Izgradnja država i nacije u Evropi — uloga vojske« (s. 84—164) posvećeni i izgradnji nacije. Razumljivo je da je kategorija nacije određena nemarksistički, naime svi autori, više ili manje, naciju određuju kao teritorijalnu državnu zajednicu

ili kao političku zajednicu. Rokkan i Finer pokušavaju naciji kao političkoj zajednici pružiti i kulturno utemeljenje, radi učvršćenja političkog sustava.

Od ostalih tekstova vrijedno je spomenuti tekst ove Ch. Tillya: »Refleksije o stvaranju evropskih država« (s. 3—84), »Izgradnja zapadnih država i politička transformacija« (s. 601—639).

Gabriel Ardant piše o temi: »Financijska politika i ekonomska infrastruktura u modernim državama« (s. 164—243), David H. Bayley: »Policija i politički razvoj Evrope« (s. 328—380), Paul Lundgreen: »Izbor i praksa administracije i tehničkog osoblja« (s. 456—562).

Osim niza pozitivnih naznaka, knjiga pruža jedan novi aspekt, odnosno povezuje suvremene teorije političkih promjena s prošlošću Zapada.

Z. L.

ISSUES OF POLITICAL DEVELOPMENT

Prentice — Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1974.

Autori razlažu ključna pitanja izgradnje političkog sustava:

1) Izgradnju nacionalne zajednice kao podloge »stabilne političke zajednice«. Prema autorima, prepreka stabilnoj političkoj zajednici, odnosno nacionalnoj zajednici jest kulturna raznolikost koja otežava da se kategorija političkog građanina postavi kao baza nacionalnog identiteta.

2) Daljnja potreba nerazvijenog političkog sustava iziskuje formiranje adekvatnog političkog poretka, koji bi spriječio sukobe između kulturnih segmenata i društveno-ekonomskih klasa i slojeva. Autori pažnju usmjeruju na pitanje političkog nasilja i na način kako ga uspješno suzbiti prihvatljivim društvenim poretkom.

3) U trećem dijelu knjige riječ je o stvaranju i utjecaju političkih ideologija na izgradnju političkog sustava i na izgradnju društva. U tom smislu nastoje doprijeti do određenja kategorija »revolucije« i »socijalizma« kako ih shvaćaju znanstvenici i politički vođe i ideolozi u zemljama u razvoju. Revoluciju kao utemeljenje legitimnog društvenog poretka autori nalaze u Alžiru, Boliviji, Kini, Kubi, Vijetnamu itd. U tim zemljama revolucija ujedno utemeljuje i nacionalni identitet političke zajednice. Revoluciju kao čin postojeće političke ili vojne elite autori smještaju u Gvineju, Kongo Brazzaville, Siri-

ju, Indoneziju, Irak, itd. U nekim zemljama autori pronalaze revoluciju tek kao »povijesni simbol« koji podsjeća na vrijeme oslobođenja (Filipini i mnoge afričke zemlje).

Prvi dio je posvećen izgradnji nacija — država u kulturno i etnički pluralističkim društvima. U pitanju je kako izgraditi državu koja je ujedno biti i nacionalna zajednica. Autori drže da postoji nekoliko načina u izgradnji nacije kao političke zajednice. To su: 1) federalizam, 2) uključivanja vodećih ličnosti iz svih kulturnih skupina u vladu, državnu administraciju i političke stranke, 3) kulturnim »neutralizmom«, pod čime se podrazumijeva neidentifikacija vodećih političkih i državnih grupa s postojećim kulturnim segmentima, 4) zajedničkom ideologijom i političkim strankama koje presjecaju sve kulturne zajednice, 5) asimilacijom itd.

Autori svoj model provjeravaju na mnogim zemljama pokušavajući pronaći razloge neuspjesima da se država nametne kao nacija. U tom smislu analiziraju Biafru i Bangladesh.

Ova knjiga je primjer kako se kroz jedan teorijski model koji se poklapa i s praktičnim političkim programima pojedinih zemalja u razvoju nastoji pružiti i određena ideologijska orijentacija.

Z. L.

BRITISH FOREIGN POLICY 1945—1973

London 1975 Oxford University Press, str. 347.

Profesor Frankel vodeće je ime britanske znanosti međunarodnih političkih odnosa i u njegovu bogatu opusu nalazi se nekoliko knjiga koje su već sada u britanskoj politološkoj literaturi postale nezaobilazne u bilo kakvom ozbiljnijem promatranju međunarodnih odnosa i vanjske politike. Teoretičar s velikim smislom za realnost i istodobno, pisac koji shvaća vrijednosti, mogućnosti ali i domete teorijskih razmišljanja o tako kompleksnom spletu odnosa kao što su međunarodni odnosi, profesor Frankel uvijek je blizu realnog i mogućeg, te i njegovi radovi upravo stoga imaju dodatnu vrijednost. Već sada moglo bi se tvrditi, da za razliku od poplave preookeanske literature međunarodnih odnosa u kojoj dominiraju često puta vrlo problematični pristupi, navodno, teorijskog karaktera, u Velikoj Britaniji nastaje nov pravac proučavanja međunarodnih odnosa, koji može imati veliko značenje za daljnji razvoj te značajne discipline.

Najnovija knjiga profesora Frankela analizira vanjsku politiku Velike Britanije od poslijeratnih dana, pa do 1973. godine, i po mnogo čemu jeste originalno i ozbiljno djelo. U svijetu akcije velikih država, odnosno lidera alijansi Velika Britanija ima danas, svakako, znatno drugačije mjesto nego u prošlo-

sti, a završetak rata označio je i kraj tih nekadašnjih globalnih imperijalnih pozicija. Svakako, i ta analiza britanskog vanjskopoličkog djelovanja, upravo zbog nekadašnjih tradicija Velike Britanije, njezinih veza i odnosa, i mjesta koje je zauzimala i još zauzima, dio je promatranja širih međunarodnih odnosa. U njima se Velika Britanija pojavljuje kao akter sa svojim vlastitim stremljenjima i pokušajima da zadrži pozicije koje su, međutim, izgubljene i da kasnije pronade nove koncepte akcije.

Već u svom polaznom pristupu Frankel jasno ističe svoj cilj da promatra vanjsku politiku kao dio izučavanja nacionalnih problema, prije svega ponašanja donosilaca odluka, odnosno britanske političke elite. Istodobno, vanjska politika, za razliku od nekih drugih zapadnih autora, u ovom djelu prezentira se kao cjelovit sistem čvrsto ugrađen u opći nacionalni koncept politike u najširem smislu, koji međutim kao svoju specifiku ima aktivnosti na međunarodnoj sceni.

Vidi Frankelove knjige:

- *International Relations*, London 1965.
- *The Making of Foreign Policy*, London 1967.
- *Contemporary International Theory and the Behaviour of States*, London 1974.
- *International Politics: Conflict and Harmony*, London 1968.

je knjige nastoji ipak dati neke glavne koordinate oko kojih se kreće njegovo promatranje. On tu analizira britanski politički sistem i njegov odnos spram vanjske politike, zatim ekonomske i psihološke faktore, silu, utjecaj i sposobnosti Velike Britanije u poslijeratnom razdoblju, percepciju i izvore ponašanja, nacionalni britanski stil i svjetsku ulogu i nacionalni karakter.

Već iz toga je vidljiv karakter Frankelovog rada u kome su osnovne teorijske kategorije, istodobno, i okviri prezentiranja dijela materijala koji kasnije treba pomoći u razumijevanju konkretnih vanjskopolitičkih poteza. Uostalom, svaki od tih segmenata, koji se uglavnom u svim redovima posvećenih vanjskoj politici uzimaju kao glavni okvir analiza, ipak u Frankela imaju posebno mjesto. Oni nisu ispunjeni nekim artifičijelnim konstrukcijama, koje bi uz pomoć dijagrama ili formula pokušale objašnjavati i potvrđivati neke neke unaprijed formulirane teze.

Frankelov koncept je vrlo čitak i jednostavan, konkretan u opisu i prezentiranju sadržaja. Njegova analiza nekih faktora koji utječu na vanjsku politiku države sama po sebi je dovoljna da pokaže teorijske vrijednosti njegovog razmišljanja. No ni u tim dijelovima svog rada autor ne želi biti apstraktan ili udaljen od činjeničnog stanja. Analizirajući npr. silu, utjecaje i sposobnosti on se najprije osvrće na teorijsko određenje tih toliko upotrebljivanih kategorija međunarodnih odnosa, da bi kasnije prišao analizi značenja tih kategorija u svjetlu britanske situacije, osvrćući se malo dalje na komparativne mogućnosti britanskog vanjskopolitičkog djelovanja u odnosu spram nekih drugih, poglavito velikih država.

tizam kao vodeće načelo vanjskopolitičkog djelovanja, specifičan geografski položaj zemlje, tradicije međunarodne suradnje, ravnotežu snaga i vakuum koji je nastao britanskim povlačenjem iz dijela nekadašnjih posjeda. Uvijek konkretan i realan autor ni ovdje ne robuje nekim predrasudama. Njemu je npr. jasno da ravnoteža snaga koliko god vrijedila kao tradicionalna kategorija razmišljanja o strategiji, u svjetlu britanskih smanjenih mogućnosti akcije i suženog izbora alternativa, više ne može biti osnovica elastične vanjske politike.

Promatrana u tom novom svjetlu Velika Britanija povezana čvrstim i specijalnim vezama sa Sjedinjenim Američkim Državama, zatim u novoj situaciji uključena u Zapadnu Evropu preko EEZ, ostaje kao sastavni dio zapadnog svijeta i općeg balansa spram Sovjetskog Saveza. Tradicionalno još iz vremena Staljina shvaćajući Sovjetski Savez kao glavnu opasnost održavanju ravnoteže snaga, britanska politika istakla ga je kao glavnog svog neprijatelja, za kojega Frankel smatra da nije za britanske političare imao neko značenje kao nosilac suprotne ideologije niti je pak predstavljao eventualnu prijetnju njezinim vitalnim interesima. Polazeći od navodne tradicionalističke percepcije ravnoteže snaga i osude potencijalnih narušilaca takvog stanja, britanska vanjska politika postavila je Sovjetski Savez kao protivnika u tom smislu i to je bilo dovoljno da se u godinama hladnog rata Velika Britanija čvrsto angažira u zapadnom bloku.

Profesor Frankel, naravno, nije marksista i u njegovom radu koji je po glavnim ideološkim odrednicama ti-

pičan proizvod sredine u kojoj živi i djeluje, ne može se tražiti prihvaćanje nekih marksističkih koncepata ili definicija. Međutim, u ovom primjeru kao i u vrlo kratkom i nedostatnom prezentiranju raspada kolonijalnog imperija, zatim snaga koje su to pomogle, programu političke borbe za oslobođenje i efekata koje je sve to imalo na pozicije Velike Britanije, Frankel nije dao adekvatne odgovore. On se zadržao na notiranju nekih činjenica ne ulazeći, međutim, u bit problema.

Ti nedostaci osobito dolaze do izražaja u dijelu knjige u kojem on razmatra svjetsku ulogu i nacionalni interes britanske politike ne osvrćući se ni na dubinu, ni na karakter promjena u globalnim društveno-političkim i ekonomskim relacijama koje su utjecale na izmjenu britanske politike. Promjene se u Frankela doimlju poput nekog deus ex machina, bez ikakve veze s kretanjima u svijetu, posebno u britanskim kolonijama. Iako kritički analizira nekadašnji Churchillov koncept o tzv. tri kruga koja postoje među »slobodnim i demokratskim nacijama« (Commonwealth, englesko govorno područje — Kanada, SAD, i na kraju ujedinjena Zapadna Evropa) on ipak ne ispituje prave korijene takve orijentacije.

U drugom dijelu knjige analizira glavna područja i pravce britanske vanjske politike u poslijeratnom svijetu. Tu je na prvom mjestu odnos Velike Britanije spram super sila, zatim odnosi u Commonwealthu, Zapadnoj Evropi i Ujedinjenim narodima, te na kraju pitanja međunarodnih ekonomskih odnosa i britanske obrambene politike.

Osobito su zanimljiva Frankelova zapažanja o američko-britanskim odnosima koje on situira u ratne godine djelovanja antihitlerovske koalicije i poslijeratnih napora da se formira jedinstven zapadni blok. Taj tzv. speci-

jalni odnos, međutim, nije ispunjen identičnim dvostranim značenjem. Za Veliku Britaniju je »specijalni odnos« sa Sjedinjenim Američkim Državama glavni element britanske vanjske politike, dok za američku vanjsku politiku globalnih razmjera on ima, svakako, mnogo manju važnost.

Pažljivo prateći tok Frankelovih izlaganja u ovom dijelu knjige čitalac se mora i sam složiti s podjelom na tri glavne velike vremenske etape britanske politike, koje su istodobno i tri velika razdoblja različitih aktivnosti. Prva obuhvaća razdoblje neposrednog poslijeratnog prilagođavanja, u kojem je britanska vanjska politika lišena mnogih nekadašnjih atributa moći tražila svoje novo mjesto u spletu dinamičnih međunarodnih kretanja. Drugu etapu tvori 1951. godina i pobjeda konzervativaca koji su definitivno stvorili mogućnost za jačanje tzv. specijalnih veza sa Sjedinjenim Američkim Državama. Na unutrašnjem planu tzv. socijalistička alternativa, koja se zalagala za stvaranje Velike Britanije kao uzora države blagostanja, doživjela je svoj poraz, što je istodobno omogućilo definitivno opredjeljivanje zemlje za zapadnu politiku. U tom drugom razdoblju koje traje od 1951. pa do 1970. britanska vanjska politika izgradila je svoju ideološku, političku i vojnu osnovicu unutar zapadnog bloka, te svjesna svojih sve užih mogućnosti pokušala je ući i u Evropsku ekonomsku zajednicu, kako bi i ekonomsku komponentu zapadnog udruživanja, također, uspješno iskoristila. Treća faza koja teče od 1970. godine Heathovom pobjedom ima izrazito evropski pravac u kojem Velika Britanija u skladu sa svojim mogućnostima i odnosima u svijetu u kojem živi uzima, čini se, nepovratno evropski pravac akcije tj. punopravno članstvo u Evropskoj ekonomskoj zajednici.

Na kraju u posebnom trećem dijelu svoje knjige Frankel je pokušao ukratko iznijeti glavne misli o britanskoj vanjskoj politici spomenutog razdoblja, iznoseći istodobno i prognoze za buduću razvoj. Njegova slika budućeg britanskog vanjskopolitičkog djelovanja posjeduje dovoljnu oštrinu i točnost predviđanja, koje uzima u obzir niz značajnih elemenata u svijetu i u samoj Britaniji. Opća, nekada globalna politika, u današnjim uvjetima ne može se više obnoviti, Britanija je vezana prije svega uz Zapadnu Evropu u kojoj može igrati »konstruktivnu ulogu« i preko EEZ može djelovati u međunarodnim odnosima. Zanimljiva je, svakako, i analiza materijalnih mogućnosti te perspektivne vanjske politike, koju Frankel vidi u boljem položaju nego u nekih drugih zapadnih država. On

ističe npr. da u novom međunarodnom ekonomskom sistemu, koji se postupno stvara, Britanija sa svojim izvorima uglja i značajnim nalazištima nafte može te značajne sirovine koristiti kao vrlo važne prednosti u odnosu na zapadnoevropske države ili Japan. To bi trebalo stabilizirati britansku privredu, osigurati mir i poredak u zemlji i pružiti solidnu osnovicu vanjskoj politici, u njezinoj ovoga puta limitiranoj akciji.

Recimo na kraju da je Frankelova knjiga, unatoč stanovitim nekritičkim prezentacijama vrlo solidno djelo, koje daje cjelovitu sliku poslijeratne britanske vanjske politike, evolucije koju je ona prošla, snaga koje su te promjene nosile i novih pravaca akcije.

R. V.

THE BRAIN DRAIN:

An Anomaly of International Relations
Akademiai Kiado, Budapest 1975., str. 150.

Problem odljeva visokokvalificiranih kadrova, uglavnom iz manje razvijenih u one razvijenije i pogotovu najrazvijenije, jedna je od značajnih karakteristika suvremenih međunarodnih odnosa. Dio teoretičara međunarodnih odnosa tvrdi da se upravo velika internacionalizacija današnjih međudržavnih kontakata na najbolji način ogleda u tom velikom kretanju stručnjaka, koje na žalost ima izrazito jednosmjerni karakter. Bez obzira koji će se termin upotrebiti (»brain drain«, le drainage des spécialistes«, »Gehirnentzug«) činjenica je da je posrijedi karakteristično kretanje u kojem se na jednoj strani dobiva a na drugoj gubi visokostručne kadrove. Možda je u tom pravcu najtočnija Uneskova definicija po kojoj se »drenaža mozgova« može shvatiti kao abnormalna forma znanstvene razmjene između zemalja, koju karakterizira jednostrani priljev u korist visokorazvijenih država«.

Tom vrlo kompleksnom pitanju, koje ima svoje ekonomske, političke i socijalne aspekte, posvećena je knjiga dr Vas-Zoltana mađarskog istraživača, koji se inače godinama bavi problemima i mogućnostima razvijanja novih oblika međunarodnih ekonomskih odnosa. U uvodnom dijelu Vas-Zoltan a-

nalizira upravo te najvažnije aspekte drenaže mozgova, promatrajući ih stalno kao proces koji je u trajanju i koji ima sve odlike daljnjeg razvoja i u budućnosti međunarodnih odnosa. Bez obzira na to što politički motivi nisu uvijek primarni u odluci da se potraži nova sredina, u pravilu znatno bogatija, oni s vremenom postaju ipak vrlo značajni u krajnjem opredjeljenju. Vas-Zoltan iznosi i ekonomske probleme s kojima se moraju boriti zemlje koje na taj način kronično ostaju bez najkvalificiranijih kadrova i ukratko analizira socijalne probleme koje izaziva kretanje u kojem sudjeluju u pravilu ljudi u dobi između 30—40 godina.

Suprotstavljajući takvom stanju argumente koji se obično iznose u korist velikih migracija, odnosno u ovom slučaju migracije stručnjaka, mađarski autor se upušta u vrlo zanimljivu polemiku s pobornicima ideje striktnog poštovanja ljudskih prava. Njihovo pozivanje na Deklaraciju UN o ljudskim pravima koja doslovno kaže: »Svatko ima pravo slobodnog kretanja i nastanjanja u okviru granica bilo koje države«, autor te zanimljive studije konfrontira i s nekim drugim članovima Deklaracije o ljudskim pravima (čl. 29.) gdje se govori o dužnostima pojedinca

ćeg blagostanja u demokratskom društvu. Naime, sasvim je jasno da ne samo u iznošenju tih stavova, već u stvarnosti međunarodnih odnosa, postoji značajan sukob između individualnih prava i interesa određenih država.

Taj sukob nije između nekih pukih viših ili nižih normi, već je on sastavni dio postojećih trendova međunarodnog ekonomskog i političkog razvoja u koje se, bar ovoga trenutka, na tom vrlo delikatnom području odnosi pojedinca i države ne mogu uskladiti na nekoj bezbolnoj, kompromisnoj osnovici koja bi obje strane ostavila zadovoljenima.

Promatrajući u tom svjetlu odnos između zemalja iz kojih odlaze stručnjaci i zemalja na višem stupnju razvoja koje se pojavljuju kao primaoci obučanih kvalitetnih stručnjaka, mađarski autor se osvrće i na stanje u socijalističkim zemljama, odnosno na probleme odliva mozgova iz socijalističkih država.

On prije svega ističe da se u odnosu spram socijalističkih zemalja visokorazvijene zemlje, pogotovu Sjedinjene Američke Države, ne pojavljuju isključivo nudeći bolje uvjete rada, već da je riječ o znatno većem broju elemenata ugrađenih u pokušaje pribavljanja gotovih stručnjaka s Istoka. Tako se i vrlo popularna teza o potrebi »slobodnog cirkuliranja ljudi i ideja« na Istoku doživljava kao otvorena mogućnost propagiranja posebnog načina života i istodobno prilika za verbovanje kvalificiranih stručnjaka. Vas-Zoltan tvrdi kako se posljednjih godina u evropskim socijalističkim državama sve više otvaraju mogućnosti za normalno saobraćanje sa svim kategorijama građana, a osobito stručnih kadrova, i da ta praksa u usporedbi s prošlim godinama pokazuje da je iz godine u godi-

Promatrajući u tom svjetlu mjere koje se sprovode u Istočnoj Evropi za suzbijanje odliva stručnjaka, Vas-Zoltan ističe i potrebu poduzimanja »administrativnih mjera« poput berlinskog zida. Opravdavajući taj potez on se poziva na procjenu poznatog zapadno-njemačkog autora Fritza Baadea koji je izračunao da je Savezna Republika Njemačka do 1961. godine samo od drenaže visokokvalificiranih kadrova s Istoka, odnosno iz Demokratske Republike Njemačke, imala koristi u visini od 85 milijardi maraka.

Zaključujući tu raspravu o odnosima između migracijskih kretanja i prava čovjeka mađarski pisac navodi da je po njegovom mišljenju »nekorektno tretirati problem u sklopu ljudskih prava«. Sve ljudske aktivnosti ne mogu se reducirati na principe ljudskih prava, a »drenaža mozgova« je nezavisan sui generis fenomen. To je, istodobno, potpuno nov fenomen međunarodnih odnosa vezan uz znanstveno-tehnološku revoluciju, i koliko god bi bilo poželjno njegovo reguliranje, »on ipak ne spada u područje ljudskih prava«.

U daljnjem dijelu svoje knjige Vas-Zoltan se bavi prikazom i analizom dostupnih podataka o »drenaži mozgova«. On se prije svega osvrće na neka metodologijska pitanja mogućnosti vrednovanja i uspoređivanja pojedinih podataka, preciznost podataka o osobama koje su napustile pojedine zemlje i kao migranti ušle u visokorazvijene industrijske države i sl. On se isto tako osvrće i na različito značenje pojedinih termina koji se upotrebljavaju u stručnoj literaturi prilikom kompariranja tzv. gubitaka i dobitaka s obzirom na stručnost pojedinih migranata.

Vrlo je zanimljiva i analiza uzroka koji dovode do »drenaže mozgova«. Osvrćući se na brojne podjele koje da-

nas postoje u svjetskoj literaturi, a odnose se na postojanje i valoriziranje faktora koji utječu na taj fenomen, Vas-Zoltan se opredjeljuje za jednostavnu podjelu na: objektivne i subjektivne faktore koji determiniraju stav i pojedinca i društva u tom dvostranom djelovanju.

U kategoriju objektivnih faktora on ubraja one koji stoje izvan mogućnosti djelovanja države i rezultat su ili tradicija ili postojećeg stanja proizvodnih odnosa i sl. Tu bi spadali npr. nedostatak znanstvenih tradicija, kulturna zaostalost naslijeđena iz prošlosti i sl.

U kategoriji subjektivnih faktora nalaze se svi oni činioci na koje državna organizacija ipak može na stanoviti način ili bar u određenom stupnju djelovati, kako bi se oni mijenjali. Tu pisac ubraja: nedostatak realističke koncepcije o korištenju radne snage ili značenje inozemnog stručnog osposobljavanja.

Pokazujući značenje i odnos objektivnih i subjektivnih faktora autor tvrdi kako zapadni pisci uglavnom preveličavaju važnost subjektivnih faktora, ali isto tako on kritički vrednuje i stavove nekih sovjetskih autora. Po Vas-Zoltanu, sovjetski pisci »definitivno potcjenjuju subjektivne motive i simplicitički kritiziraju zapadne studije«. Sovjetski autori u tom smislu uglavnom ističu, kako su zapadni pisci skloni prihvatiti tezu po kojoj su mladi intelektualci iz nekadašnjih kolonija spremni »za kutiju američkih cigareta napustiti svoju zemlju«. Mađarski autor dokazuje, međutim, da tu nije riječ o kutiji cigareta shvaćenoj kao simboličkom izrazu potrošačkog društva, odnosno američkog »way of life«, koji ovdje nije odlučujući. Ali unatoč tome, subjektivni faktori ne smiju se potcjenjivati. Po Vas-Zoltanu svi intelektualci zemalja u razvoju nemaju »tako visoku ili revolucionarnu ili pa-

triotsku svijest« da ne bi mogli doći pod utjecaj djelovanja takvih faktora.

Treba naglasiti da kroz čitavu knjigu pisac nastoji pružiti obilje dokumentiranog materijala koji potkrepljuje njegove tvrdnje. Osobito dobro je to ilustrirao u dijelovima svog rada u kojima nastoji ukazati na vezu između studijskih boravaka u inozemstvu i postdiplomskih studija na jednoj strani, i kasnijeg odlaska stručnjaka kao neposredne posljedice tih aktivnosti. Tako npr. samo u Sjedinjenim Američkim Državama ostaje svake godine oko četvrtine studenata koji su došli na američka sveučilišta na postdiplomске studije, ili na specijalizaciju. Zanimljiva su i područja s kojih stručnjaci dolaze u SAD. Iz razvijenih država u SAD ostaje oko 3,8% kvalificiranih stručnjaka, a iz zemalja u razvoju gotovo polovica stručnjaka nakon završenih studija ili obavljene specijalizacije stalno ostaje u Americi.

Osvrćući se na zakonodavne aktivnosti kojima se nastoji stimulirati dolazak stranih stručnjaka pisac detaljno analizira američku situaciju, potkrepljujući i ovdje svoje teze vrlo bogatim podacima iz izvora UN, UNESCO i američkih publikacija. Posebno je zanimljivo poglavlje o gubicima koje stvara takva drenaža. U Latinskoj Americi godišnje npr. sva sveučilišta »proizvode« oko 26.000 stručnjaka od kojih se 8% odmah definitivno nastanjuje u SAD. Prema američkim podacima drenaža stručnjaka iz zemalja u razvoju u godinama 1956—1967. porasla je za 400%. No gubici razvijenih zemalja Zapadne Evrope također nisu mali u odnosu na odliv stručnjaka u SAD. Drenaža mogova: u ovom slučaju znanstvenika i inženjera iz Švedske, SR Njemačke i Velike Britanije kreće se oko 8%, dok u slučaju Italije iznosi samo 1,3%.

Na kraju se pisac osvrće na mogućnosti rješavanja problema i iznosi niz

prijedloga koji su u tom pravcu izrađeni u okviru nekih međunarodnih organizacija. Svi su oni karakteristični po tome što uzimlju u obzir ekonomske, političke i organizacijske aspekte drenaže mozgova, ali im nedostaju mogućnosti provedbe.

Ovim se radom Vas-Zoltan uvrstio u malu skupinu pisaca koji se na Istoku bave problematikom drenaže mozgova, a njegova knjiga bogato ilustrirana podacima i svježa nekim zapažanjima, značajan je poticaj daljnjim istraživanjima. Za razliku od nekih drugih istraživača, mađarski pisac ne ro-

buje dogmama, niti pak podliježe ustaljenim konceptijskim razmišljanjima. Cjelokupnu problematiku odliva stručnjaka on shvaća u kontekstu neravnopravnih odnosa koji postoje između razvijenih i nerazvijenih dijelova suvremenog svijeta, ističući kako se rješavanje tog fenomena ne može promatrati izolirano od rješenja tog osnovnog pitanja modernog razvoja. A upravo s tom tezom odavno nastupaju i nesvrstane zemlje, težeći mijenjanju postojećih odnosa i stvaranju ravnopravnog i demokratskog svijeta.

R. V.

stvenih rezultata i promjenu društvenog stanja, tako da se ne zna granica (ili je čak nema), između znanstvenog rada i drugih napora za izmjenom stvarnosti. Čini se da je po Gilliju svatko znanstveni radnik tko je na strani povijesno progresivne klase, sakupljao on članarinu, jurišao na bunkere, podizao borbeni moral, popravljao puške, sijao žito i slično. Iako je svaki od tih poslova koristan, ne bismo mogli reći da spada u znanstveni rad.

Gilli se zalaže za promjenu onog stanja u društvu kojim zaista ne može

mo biti zadovoljni. Međutim, on promjeni prilazi više emotivno nego racionalno što ga udaljava od znanosti i približava politici. On, a i svi koji tako misle, trebaju biti svjesni toga, jer najgore je za znanost kad sve može biti znanost, rekao bi Lec. I ne samo za znanost dodali bismo.

Na kraju, treba istaći da je prijevod dobar, jezično čist i stilski ujednačen, iako su knjigu prevela tri prevodioca.

Miroslav Vujević